

مدیریت و سازمان مبتنی بر ایمان

دکتر رضا نجاری
دانشیار دانشگاه پیام نور

با همکاری سعید عربی

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

تابستان ۱۴۰۱

نجاری، رضا، ۱۳۴۴ -

مدیریت و سازمان مبتنی بر ایمان / رضا نجاری؛ با همکاری سعید عربی - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۴۰۱.

ی، ۳۵۸ص. مصور، جدول، نمودار (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۶۳۱؛ مدیریت: ۴۲)

ISBN: 978-600-298-420-3

بها: ۱۱۱۰۰۰ ریال

فهرست‌نویسی بر اساس اطلاعات فیپا.

کتابنامه. ص. ۳۲۴-۳۵۸.

مدیریت -- جنبه‌های مذهبی Management -- Religious aspects (اسلام) Management - Religious

aspects--Islam سازمان - مدیریت Organization-- Management رهبری (اسلام) Islamic leadership

عربی، سعید، ۱۳۷۳ - پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

شماره کتاب‌شناسی ملی ۸۸۳۱۷۱۷

رده‌بندی دیویی ۶۵۸

رده‌بندی کنگره HD ۳۸

مدیریت و سازمان مبتنی بر ایمان

مؤلف: دکتر رضا نجاری (دانشیار دانشگاه پیام نور)؛ همکار: سعید عربی

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

صفحه‌آرایی: نظم قلم

چاپ اول: تابستان ۱۴۰۱

تعداد: ۳۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم-سبحان

قیمت: ۱۱۱۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات

۳۲۱۱۱۳۰۰) شماره: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص.پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۰۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

فروشگاه اینترنتی: <http://rihu.ac.ir/fa/book>

مرکز یخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظرگرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی (ره)، بنیان‌گذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۶۰۰ عنوان کتاب و شش نشریه علمی اشاره کرد.

این اثر به عنوان منبع درسی درس فلسفه مدیریت از دیدگاه اسلام (تحلیل فلسفی مدیریت در اسلام یا مبانی فلسفی در مدیریت) برای دانشجویان رشته مدیریت دولتی، بازرگانی و صنعتی در مقطع دکتری و نیز مدیریت اسلامی در مقطع کارشناسی ارشد قابل استفاده است. از استادان و صاحب نظران ارجمند تقاضا می شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می داند از تلاش های مؤلف محترم اثر، دکتر رضا نجاری و نیز از ارزیاب محترم، دکتر حسن عابدی جعفری سپاسگزاری کند.

فهرست مطالب

پیشگفتار.....	۱
مقدمه کتاب.....	۳

فصل اول: ایمان

مقدمه.....	۵
۱. مفهوم ایمان.....	۷
۲. ایمان و دین در تاریخ جهان.....	۸
۳. ایمان و دین.....	۱۰
۴. ایمان در ادیان ابراهیمی.....	۱۲
۴-۱. یهود.....	۱۲
۴-۲. مسیحیت.....	۱۳
۴-۳. اسلام.....	۱۶
۵. ایمان و معنویت.....	۱۸
۶. معنویت، ایمان و دین.....	۲۳
۷. ایمان، معنویت، دین و محیط کار.....	۲۵
خلاصه فصل.....	۲۸

فصل دوم: مدیریت و دین

مقدمه.....	۲۹
۱. مفهوم مدیریت.....	۲۹
۲. سیر تاریخی مدیریت در جهان.....	۳۰
۲-۱. تاریخچه مدیریت در دوران باستان.....	۳۰

۳۲	۲-۲. تاریخچه مدیریت در دوران اسلامی (قبل از دوران مدرن).....
۳۷	۲-۳. تاریخچه مدیریت در دوران مدرن.....
۴۰	۳. مدیریت و پیامدهای تاریخی.....
۴۲	ظهور و سقوط ایده‌ها.....
۴۲	۴. اهمیت دین در علوم انسانی و اجتماعی؛.....
۴۴	۵. تحلیل دانش مدیریت و گرایش به دین در دوران معاصر.....
۴۶	۶. مطالعات دین و مدیریت.....
۵۲	۷. مقالات دین و مدیریت.....
۵۴	۱-۷. مقالات مربوط به ربع کتاب مقدس؛.....
۵۴	۱-۱-۷. بودیسم.....
۵۵	۱-۲-۷. مسیحیت.....
۵۷	۱-۳-۷. کنفوسیوس.....
۵۷	۱-۴-۷. هندوئیسم.....
۵۸	۱-۵-۷. اسلام.....
۵۹	۲-۷. مقالات مربوط به ربع رهایی کتاب مقدس.....
۵۹	* بودیسم.....
۶۰	* مسیحیت.....
۶۱	* کنفوسیوس.....
۶۲	* هندوئیسم.....
۶۳	* اسلام.....
۶۴	۳-۷. مقالات مربوط به ربع رهایی معنویت.....
۶۴	* بودیسم.....
۶۵	* مسیحیت.....
۶۶	* کنفوسیوس.....
۶۷	* اسلام.....
۶۷	۴-۷. مقالات مربوط به ربع تقویت معنویت.....
۶۸	خلاصه فصل.....

فصل سوم: ایمان و دانش مدیریت

مقدمه	۶۹
دیدگاه ایمانی و لزوم حضور ایمان در دانش مدیریت	۶۹
ایمان و برخی مباحث مهم دانش مدیریت	۷۰
ایمان و تفکر راهبردی (استراتژیک)	۷۰
ایمان و مسئولیت اجتماعی و اخلاقی	۷۵
دیدگاه ایمان و پاسخگویی	۸۰
ایمان و مدیریت چند فرهنگی (فرافرهنگی)	۸۳
دیدگاه ایمان و سیستم‌های باز	۸۴
ایمان و تغییر، قدرت و تعارض	۸۷
* ایمان و تغییر	۸۷
* ایمان و قدرت	۸۹
* ایمان و مدیریت تعارض	۹۱
ایمان و مدیریت منابع انسانی	۹۳
* انتخاب و استخدام کارکنان	۹۵
* پرورش انسانی و آموزش	۹۵
* ارزیابی عملکرد و نظم و انضباط	۹۵
* انصاف در روابط کارفرما-کارمند	۹۶
خلاصه فصل	۹۷

فصل چهارم: سازمان‌های مبتنی بر ایمان

مقدمه	۹۹
دیدگاه ایمان در مورد سازمان	۱۰۰
ایمان سازمانی	۱۰۱
نوع‌شناسی‌های سازمانی	۱۰۴
تعاریف سازمان‌های مبتنی بر ایمان و سازمان‌های مذهبی	۱۰۹
تعریف سازمان مبتنی بر ایمان	۱۰۹

۱۱۰	تعریف عملیاتی
۱۱۱	تعریف سازمان مذهبی
۱۱۲	مؤلفه‌های سازمان‌های مبتنی بر ایمان
۱۱۳	تفاوت سازمان‌های مبتنی بر ایمان با سایر سازمان‌ها
۱۱۳	مأموریت
۱۱۵	حکمرانی
۱۱۶	امور مالی
۱۱۶	کارکنان
۱۱۷	ویژگی‌های سازمان‌های مبتنی بر ایمان موفق
۱۲۱	کارمندان و هیئت مدیره در سازمان‌های مبتنی بر ایمان
۱۲۱	وظایف کارمندان و هیئت مدیره
۱۲۲	نقش‌های متفاوت
۱۲۴	جایگاه و مسئولیت‌ها
۱۲۴	وظایف و مأموریت‌ها
۱۲۵	الف. مسئولیت کارکنان در مقابل هیئت مدیره
۱۲۵	ب. مسئولیت کارکنان در مقابل سازمان
۱۲۵	تشکیل هیئت مدیره قدرتمند
۱۲۸	سازمان‌های مبتنی بر ایمان و مدیریت مالی
۱۳۰	کنترل مالی
۱۳۰	ضرورت کنترل
۱۳۱	کنترل‌های مورد نیاز
۱۳۱	فرایند توسعه کنترل
۱۳۱	بازاریابی مبتنی بر ایمان
۱۳۲	نکات مربوط به بازاریابی
۱۳۲	* شناسایی بازار
۱۳۲	* دریافتن خواسته‌های بازار
۱۳۳	* تطبیق خدمت با بازار

۱۳۳*	توجه به قیمت
۱۳۳*	ارتقاء خدمات
۱۳۴*	ارائه خدمات به صورت مدرن
۱۳۴*	ارزیابی تلاش
۱۳۴*	بازارهای سازمان‌های مبتنی بر ایمان
۱۳۵*	خلاصه فصل

فصل پنجم: تأثیرات و پیامدهای سازمان‌های مبتنی بر ایمان در جامعه

۱۳۷*	مقدمه
۱۳۷*	سازمان‌های مبتنی بر ایمان در جهان
۱۳۷*	تاریخچه
۱۴۱*	نتایج حضور سازمان‌های مبتنی بر ایمان در جهان
۱۴۳*	گروه‌های پشتیبانی اجتماعی
۱۴۴*	مشاوره درمانی
۱۴۶*	سازمان‌های مبتنی بر ایمان و رشد جامعه
۱۴۸*	توسعه مسکن
۱۴۹*	توسعه اقتصادی
۱۵۰*	نقش اجتماعی ایمان
۱۵۱*	برخی از سازمان‌های مبتنی بر ایمان معروف در جهان
۱۵۱*	انجمن کاریتاس آلمان (DCV)
۱۵۲*	ارتش سلامت (هلس آرمی)
۱۵۳*	سازمان‌های چتر اسلامی
۱۵۴*	اتحادیه ترکی و اسلامی مؤسسه ادیان (DiTiB)
۱۵۴*	سازمان‌های مبتنی بر ایمان در ایران
۱۵۴*	تاریخچه
۱۵۶*	معرفی برخی از سازمان‌های مبتنی بر ایمان در ایران
۱۵۶*	بسیج مستضعفین
۱۵۸*	جهاد سازندگی

۱۶۴ کمیته امداد امام خمینی <small>رحمته الله علیه</small>
۱۶۷ آینده سازمان‌های مبتنی بر ایمان
۱۶۸ نتیجه‌گیری
۱۶۹ خلاصه فصل

فصل ششم: مدیریت مبتنی بر ایمان

۱۷۱ مقدمه
۱۷۱ کارکردهای مدیریت با رویکرد ایمان
۱۷۱ برنامه‌ریزی
۱۷۳ سازماندهی
۱۷۵ هدایت
۱۷۵ ارتباطات
۱۷۷ انگیزش
۱۷۸ نظارت و کنترل
۱۸۰ تعریف مدیریت مبتنی بر ایمان
۱۸۰ مؤلفه‌ها و شاخصه‌های مدیریت مبتنی بر ایمان در ادیان ابراهیمی
۱۸۰ یهود
۱۸۴ مسیحیت
۱۸۹ اخلاق کاری پروتستانی
۱۸۹ تعهد سازمانی
۱۹۰ رضایت شغلی
۱۹۱ رفتارهای درون‌نقشی و فرانقشی
۱۹۲ - سنت دینی
۱۹۲ - گرایش به کارآفرینی محفلی
۱۹۳ - ادغام ایمان- کار محفلی
۱۹۳ - رضایت شغلی
۱۹۳ - تعهد سازمانی عاطفی

۱۹۴	— رفتار کمک‌کنندگی.....
۱۹۴	— عملکرد درون‌نقشی.....
۱۹۴	— بازشناسی فرصت کارآفرینی.....
۱۹۴	اسلام.....
۲۰۴	رویکرد انتقادی به مدیریت مبتنی بر ایمان.....
۲۰۵	خلاصه فصل.....

فصل هفتم: مدل‌های مدیریت مبتنی بر ایمان

۲۰۷	مقدمه.....
۲۰۸	مدل‌های مدیریت در ادیان ابراهیمی.....
۲۰۸	۱. مدل‌های مدیریت یهودی.....
۲۰۸	حضرت موسی <small>علیه السلام</small> : مدلی برای دولت کارآمد، مصلح و انقلابی.....
۲۲۰	حضرت طالوت <small>علیه السلام</small> : مدلی برای تعامل.....
۲۲۶	حضرت داوود <small>علیه السلام</small> : مدلی برای عدالت.....
۲۳۳	حضرت سلیمان <small>علیه السلام</small> : مدلی برای توسعه.....
۲۴۱	۲. مدل‌های مدیریت مسیحی.....
۲۴۳	مدل کانال‌های امید.....
۲۴۹	مدل اقدام اجتماعی مبتنی بر ایمان.....
۲۵۷	۳. مدل‌های مدیریت اسلامی.....
۲۵۸	حکومت ذوالقرنین <small>علیه السلام</small> : مدلی از کارآمدی و تخصص.....
۲۶۵	حضرت یوسف <small>علیه السلام</small> : مدلی برای اقتصاد مبتنی بر شناخت.....
۲۷۳	پیامبر اکرم <small>صلی الله علیه و آله</small> : مدل جامع حکومت دینی و مبتنی بر ایمان.....
۲۸۴	سایر مدل‌ها.....
۲۸۹	لیست مدل‌های مدیریتی ادیان ابراهیمی؛.....
۲۸۹	* مدل کانال‌های امید؛.....
۲۸۹	خلاصه فصل.....

فصل هشتم: رهبری در سازمان‌های مبتنی بر ایمان

مقدمه	۲۹۱
رهبری در سازمان‌های مبتنی بر ایمان	۲۹۱
دیدگاه ایمان در مورد رهبری	۲۹۳
رهبری در ادیان ابراهیمی	۲۹۴
نمونه‌های رهبری در انجیل و تورات	۲۹۴
رهبری در اسلام	۲۹۵
اهداف رهبری اسلامی	۳۰۰
رویکردهای رهبری در ادبیات غربی و اسلامی	۳۰۲
۱. رویکرد رهبری تأثیرگذار	۳۰۴
۲. رویکرد رهبری اخلاقی	۳۰۸
۳. رویکرد صفاتی - شخصیتی رهبر	۳۱۱
۴. رویکرد رهبری موقعیتی	۳۱۲
مدل پیشنهادی	۳۱۳
توانایی‌های لازم برای رهبری	۳۱۵
الف) ایجاد انگیزه	۳۱۶
ب) نوآوری	۳۱۷
ج) برقراری ارتباطات	۳۱۹
د) انعطاف‌پذیری	۳۲۰
ه) اعتقاد به یادگیری مادام‌العمر	۳۲۲
خلاصه فصل	۳۲۲
منابع	۳۲۳

فهرست جداول

جدول ۱-۱: مقایسه مفهوم معنویت از منظر رویکرد غربی و اسلامی	۲۴
جدول ۱-۲: مقایسه دیدگاه‌های اسلام و غرب در مورد معنویت	۲۴
جدول ۱-۳: برخی تعاریف معنویت در کار	۲۸
جدول ۱-۲: گاه‌شمار نظریه‌های مدیریت	۳۹
جدول ۱-۳: چهار نگرش مسیحیت در مورد رقابت	۷۳
جدول ۲-۳: قراردادهای در مقابل میثاق‌ها	۷۷
جدول ۳-۳: منابع قدرت در کتاب مقدس	۸۹
جدول ۳-۴: مدیریت تعارض در کتاب مقدس	۹۲
جدول ۱-۴: دسته‌بندی بازارهای اصلی سازمان	۱۳۵
جدول ۱-۵: فعالیت‌های خدمات اجتماعی توسط جوامع	۱۴۷
جدول ۲-۵: درصد مجامع مشغول فعالیت در مناطق براساس نوع برنامه	۱۴۸
جدول ۱-۶: پژوهش‌های پیرامون شاخص‌های مدیریت اسلامی	۱۹۶
جدول ۲-۶: مؤلفه‌ها و شاخص‌های مدیریت مبتنی بر ایمان در ادیان مختلف	۲۰۴
جدول ۱-۷: نتایج بهبود زندگی کودکان با کمک مدل CoH	۲۴۶
جدول ۲-۷: شاخص‌ها و سلسله‌مراتب اهداف مدل CoH	۲۴۷
جدول ۳-۷: مدل‌های مدیریت مبتنی بر ایمان در ادیان گوناگون	۲۸۹
جدول ۱-۸: مدل رهبری موقعیتی	۳۱۳

فهرست شکل‌ها

- شکل ۱-۲: تغییرات گوناگون به وجود آمده در زمینه مدیریت ۴۱
- شکل ۲-۲: تقسیم بندی مقالات حوزه مدیریت ایمان محور ۵۳
- شکل ۱-۳ سه سطح سیستم در تجربه انسانی ۸۵
- شکل ۱-۴: جایگاه سازمان‌های مبتنی بر ایمان ۱۱۲
- شکل ۱-۶: مؤلفه‌های کلیدی مدیریت اسلامی ۱۹۹
- شکل ۱-۷: مدل مدیریتی حضرت موسی در قرآن ۲۱۸
- شکل ۲-۷: مدل مدیریتی حضرت طالوت در قرآن ۲۲۵
- شکل ۳-۷: مدل مدیریتی حضرت داوود در قرآن ۲۳۲
- شکل ۴-۷: مدل مدیریتی حضرت سلیمان در قرآن ۲۴۰
- شکل ۵-۷: مدل فرآیند چهار مرحله ای کانال های امید ۲۴۵
- شکل ۶-۷: مدل مفهومی الگوریتم FBCA ۲۵۶
- شکل ۷-۷: مدل مدیریتی حضرت یوسف علیه السلام در قرآن ۲۷۲
- شکل ۸-۷: مدل مدیریتی پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله در قرآن ۲۸۳
- شکل ۹-۷: مدل تصمیم گیری حکیمانه ۲۸۶
- شکل ۱۰-۷: شکل ساده الگوی مدیریت اثربخش مسجد ۲۸۸
- شکل ۱-۸: مدل رهبری در اسلام ۳۱۴

پیشگفتار

پس از عصر رنسانس، شاید تنها موضوعی که در دو قطبی غرب و شرق مورد توافق قرار گرفت، دوری از خدا، دین، معنویت و ایمان به ماورای ماده بود (از افیون توده‌ها خواندن دین تا انکار خدا). همه حقیقت، منحصر در دنیای مادی و امور فیزیکی شد. در تمام عرصه و ابعاد زندگی انسانی امر غیرمادی نه درک می‌شد و نه ارزش درک شدن داشت. تمدن مادی با پیشرفت فناورانه بزرگ به پیش می‌رفت و جای خالی خدا و معنویت را پر می‌کرد. اما این ظاهر قضیه بود کم‌کم بی‌معنا بودن زندگی و احساس پوچی و سرکوب‌نیاز غریزی و فطری انسان به افسردگی و از خود بیگانگی و افزایش خودکشی‌ها منجر شد. البته این تلنگر برای بشریت کافی نبود تا اینکه این تفکر مادی دریافت که رفتارهای فردی و اجتماعی انسان‌ها متأثر از عوامل غیرمادی هم هست. مشاهده ایثارگری‌ها در جنگ جهانی دوم که حتی منجر به کشته شدن نظامیان می‌شد برای برخی این فکر را ایجاد کرد که امور غیرمادی در شکل‌گیری رفتار نقش دارد. این واقعیت غیرقابل انکار داشت به فراموشی سپرده می‌شد که انقلاب اسلامی ایران توسط مردم ایران به رهبری حضرت امام خمینی رحمته‌الله به وقوع پیوست. ایثارگری‌های فراوان مردم در اثر دین، معنویت و ایمان تلنگر اساسی برای بطلان ادعای دویست‌ساله غرب و شرق بود. پس از آن با شروع جنگ تحمیلی توسط صدام با پشتیبانی تمام قدرت‌های جهانی و مقاومت و ایثارگری مردم ایران و رشادت و شهادت‌طلبی رزمندگان اسلام، اندیشمندان را متقاعد کرد که خدا، دین، معنویت و ایمان افراد و جامعه آثار عینی غیرقابل انکار دارد و دنیای کنونی نمی‌تواند آن را نادیده بگیرد. البته در عرصه سیاسی برخی از قدرت‌های جهانی با الگوبرداری از آن و سوءاستفاده از ایمان مذهبی با راه‌اندازی جنگ‌های خونین سعی کردند تا به اهداف سیاسی خود برسند (مسلمان‌کشی و اسلام‌هراسی).

در دانش مدیریت، دانشمندان غربی به بررسی نقش دین، معنویت و ایمان پرداختند و شناسایی، فهم، توصیف و تبیین این تأثیرات و به دنبال آن پیش‌بینی و کنترل از اهداف اصلی آنان بوده است. بسیاری از آنان رویکرد برون‌دینی داشتند و به‌عنوان یک محقق‌نه یک متدین به مطالعه پرداختند و تعدادی هم رویکرد درون‌دینی داشته و به‌عنوان فرد متدین تأثیرات دین را بررسی کردند.

امید است این تلاش کوچک مقبول خوانندگان و جامعه علمی بیفتد و با اذعان به کاستی برای تقویت و بهبود آن از نظرات اصلاحی بهره‌مند سازند.

در پایان لازم است از آقای سعید عربی دانش‌آموخته کنونی فعال دانشگاه پیام نور برای کمک در تنظیم و نگارش کتاب تشکر نمایم. ضمن قدردانی ویژه از داور محترم استاد معزز دکتر عابدی جعفری در ارائه نظرات صائب و ارزشمند، از اعضای محترم شورای علمی پژوهشگاه استاد دکتر محمد سعید تسلیمی، استاد دکتر شمس‌السادات زاهدی، دکتر عبدالله توکلی، دکتر ابوالفضل گایینی و دکتر مجید پسران قادر که با ارائه نظرات علمی در تقویت و پر بار شدن کتاب نقش بارزی داشتند، تشکر می‌نمایم.

و من الله التوفیق

دکتر رضا نجاری

دانشیار دانشگاه پیام نور

۱۳۹۹/۱۲/۷

مقدمه کتاب

نظر به ضرورت و اهمیت ایمان در دانش مدیریت و اینکه تاکنون در ایران کتابی منتشر نشده است، این کتاب به تبیین مدیریت و سازمان مبتنی بر ایمان در عرصه جهانی پرداخته و بر مطالعات عمده تجربی مدیریت و سازمان‌های مبتنی بر ایمان که بیشتر در غرب انجام شده است، پرداخته است. فتح باب و بسترسازی برای مطالعات عمیق‌تر با رویکرد اسلامی و ایرانی از اهداف این کتاب می‌باشد. روش تحقیق، تبیینی است هر چند ممکن است گاهی به فراخور مطلب به مقایسه ادیان ابراهیمی یا برخی نظرات هم بپردازد.

ساختار کلی کتاب به صورت موضوعی - منطقی تنظیم شده است. بنابراین فصل اول ایمان، فصل دوم مدیریت و دین، فصل سوم ایمان و دانش مدیریت، فصل چهارم سازمان‌های مبتنی بر ایمان، فصل پنجم تأثیرات و پیامدهای سازمان‌های مبتنی بر ایمان در جامعه، فصل ششم مدیریت مبتنی بر ایمان، فصل هفتم مدل‌های مدیریت مبتنی بر ایمان و فصل هشتم رهبری در سازمان‌های مبتنی بر ایمان را بررسی می‌کند.

فصل اول

ایمان

مقدمه

ایمان، شاهراه سعادت انسان و کلید باب رستگاری است. عاملی درونی که تمام ابعاد آدمی را پرورش داده و زمینه رشد وی را فراهم می‌سازد. تفاوت عمده و اساسی انسان با دیگر انواع حیوانی که ملاک انسانیت و منشأ تمدن و فرهنگ انسانی شده است در بینش‌ها و گرایش‌های او است. انسان و حیوانات دیگر در اینکه یک سلسله خواسته‌ها و مطلوب‌ها دارند و در پرتو شناخت‌ها و آگاهی‌های خویش برای رسیدن به آن خواسته‌ها و مطلوب‌ها تلاش می‌کنند، یکسان‌اند. تفاوت انسان با سایر جانداران یکی در گستردگی و عمق آگاهی‌ها و شناخت‌ها و دیگری در تعالی سطح خواسته‌ها و مطلوب‌هاست. چراکه انسان خواسته‌هایی صرفاً مادی و شخصی ندارد. همچنین او در پی آرمان‌های جاودانه و ابدی است. بیش گسترده انسان در باره جهان که محصول کوشش جمعی بشری است و طی قرن‌ها و عصرها روی هم انباشته شده و تکامل یافته است، علم نام دارد. گرایش‌های والا و معنوی انسان نیز زمانی که پایه و زیربنای اعتقادی و فکری پیدا کنند نام ایمان به خود می‌گیرند؛ بنابراین، تفاوت عمده و اساسی انسان با جانداران دیگر، علم و ایمان است. پس در تعریف انسان می‌توان گفت: انسان حیوانی است که با دو امتیاز علم و ایمان از دیگر جانداران برتری یافته است.

یکی از سؤالاتی که پژوهشگران در حوزه مطالعه رفتار انسان همواره به دنبال آن هستند این است که چه عواملی در بروز رفتارهای انسان اثرگذار است. در اواخر قرن بیستم میلادی به دین توجه شد و پرسیده شد آیا رفتار انسان ناشی از اعتقادات دینی هست و اگر بلی چه میزان دین و مذهب در بروز رفتارهای انسان اثرگذار است؟ پس از تأیید این اثر به عامل اخلاق پرداخته شد و تأثیرگذاری آن بر رفتار مطالعه شد، پژوهش‌های گسترده‌ای توسط اندیشمندان غربی انجام شد و یافته‌ها تأثیر اخلاق را تأیید کرد. عامل بعدی معنویت بود که در پیچه گسترده‌ای را در دانش مدیریت گشود و تأثیرگذاری آن بر رفتار مطالعه شد، سپس در قرن ۲۱ میلادی، ایمان مورد توجه اندیشمندان غربی قرار گرفت. البته متعلق معنویت و ایمان می‌تواند موارد مختلفی به غیر از دین باشد ولی چون جوهره اصلی هر دین و مذهبی، ایمان است و هرچه میزان ایمان بیشتر باشد، التزام به دستور دینی نیز بیشتر می‌شود، از این رو به معنویت و ایمان مذهبی بیشتر توجه شده است. در سطح سازمان و جامعه رفتار انسان از اعتقادات درونی به ویژه ایمان فرد تأثیر می‌پذیرد. رفتار انسان از مبادی نشأت می‌گیرد. مبدأ رفتار در حقیقت، همان پاسخی است که به پرسش علت بروز رفتارهای ویژه داده می‌شود. هر دانشی براساس هدف، روش و موضوع خود، مبدأ رفتار را تعریف کرده است. دانش فلسفه مبدأ رفتار را «نفس انسان» می‌داند که از طریق قوا، کارهای خود را انجام می‌دهد. در علم اخلاق، «صفات»، که در اثر تکرار رفتارها به صورت ملکه درآمده، به عنوان مبدأ رفتارهای اخلاقی معرفی شده است و در دانش روان‌شناسی نیز «انگیزش» به عنوان مبدأ رفتار معرفی شده است.

ساز و کار این تأثیر و تأثر را می‌توان چنین تبیین کرد: چون ایمان ترکیبی از شناخت و گرایش است و جایگاه آن نفس (قلب) انسان است، از این طریق شوق و اراده انسان را جهت داده و در نتیجه، رفتاری متناسب با خود را بروز می‌دهد. ایمان، بینش ویژه‌ای از خالق و مخلوق و ارتباط انسان با موجودات عالم ارائه می‌نماید. این بینش و گرایش‌های درونی هر کدام زمینه‌ساز رفتارهای انسان در ارتباط با خداوند و ارتباط انسان با خود و دیگران می‌شوند. به دنبال تکرار این رفتارها در موقعیت‌های مشابه، ملکات و صفات انسان شکل می‌گیرد (موسوی‌نسب، ۱۳۸۵). پیش از بیان هر نکته‌ای در مورد ایمان^۱، لازم است به بیان مفهوم آن و سیر تاریخی ایمان در جهان پرداخته شود.

۱. مفهوم ایمان

واژه ایمان، برگرفته از ریشه «امن» و به معنای امنیت دادن است. بدین معنا که فرد با ایمان، اعتقادات خود را از هر آنچه شک و تردید است امنیت بخشیده است (علامه طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۵۵). معادل لغوی انگلیسی آن، واژه faith که برگرفته از لغت fides در زبان لاتین و همچنین واژه قدیمی feid در زبان فرانسوی به معنای اعتماد به نفس یا اعتماد به شخص، چیز یا مفهوم است (جان سیمپسون، آکسفورد، ۲۰۱۹).

ایمان بر وزن «افعال» مصدر ثلاثی مزید و در لغت به معنای تصدیق کردن، گرویدن، اذعان نمودن، ایمن گردانیدن، امان دادن، اقرار کردن و باور داشتن، عقیده به خدا و پیامبر و وحی و ضد کفر نیز به کار رفته است؛ بنابراین ایمان بیشتر به دو مفهوم تصدیق و گرویدن معنا شده است. راغب نیز ایمان را پذیرفتن حق و تصدیق آن می‌داند و معتقد است که با اجتماع اعتراف قلبی، اقرار با زبان و عمل بر طبق آن تحقق می‌یابد. همچنین ایمان به معنای دل‌بستگی و انقیاد و بندگی حضرت آفریدگار که به فارسی «گرویدن» گفته می‌شود، نیز آمده است. واژه تصدیق و واژه ایمان، هر دو معادل کلمه فارسی «گرویدن» دانسته شده‌اند و دهخدا به نقل از رشیدی، گرویدن را ایمان آوردن و تصدیق کردن معنا کرده است (ماجدی، ۱۳۹۱).

در متن دین می‌توان ایمان را به‌عنوان اعتماد به نفس یا اعتماد به سیستم خاص اعتقاد دینی تعریف کرد. افراد متدین غالباً ایمان را به‌عنوان اعتماد به نفس مبتنی ادراک و تصور می‌کنند. این در حالی است که آنهایی که نسبت به دین تردید دارند، تمایل دارند که ایمان را به‌سادگی اعتقاد و بدون مدرک تعریف کنند. در اصطلاح خاص متکلمان، ایمان به پنج معنا اطلاق می‌گردد: کار دل، کار زبان، کار دل و زبان، کردار نیک (طاعات) و آمیزه‌ای از کار دل و زبان و کردار نیک (گروه مؤلفان، ۱۳۷۲، ص ۱۱).

گروهی دیگر معتقدند ایمان اصلی دارد و فرعی؛ اصل آن تصدیق به دل و فرع آن، مراعات امر است. هر که طاعت بیشتری داشته باشد، امن او از عقوبت زیادتر است و بنابراین علت امن و ایمان، مراعات اوامر و طاعات است (سجادی، ۱۳۷۰). گروهی دیگر نیز، ایمان را دارای مراتب شدت و ضعف می‌دانند و آن را از جهت شدت و ضعف و نقصان و کمال عمل قابل زیادت و کاستی می‌شمرند.

ملاصدرا در مورد حقیقت ایمان می‌گوید: بدان که ایمان و سایر مقامات دینی منحصرأ در سه امر تنظیم یافته است: معارف، احوال و اعمال. معارف، اصول دین است که احوال را نتیجه داده و احوال نیز اعمال را بر جای می‌گذارد. مراد از معارف، علم به خداوند، صفات و افعال او، کتب الهی رسولان و روز رستاخیز است و مراد از احوال، جدا شدن و بریدن از غرایز و آلودگی‌های نفسانی از قبیل شهوت، غضب، حب و دوستی دنیا، جاه و مقام است و مراد از اعمال نیز انجام دادن واجباتی است که خداوند به آن فرمان داده و همچنین ترک محرّماتی که خداوند متعال انسان را از انجام آن نهی فرموده است (جوادی، ۱۳۷۶، ص ۲۰۳).

شاید بتوان این بیان وی را که «ایمان جمع بین اعتقاد قلبی به اصول و اقرار آن به زبان و نیز عمل به ارکان و اعضا است» را با این کلام نورانی امیرالمؤمنین (علیه السلام) در تعریف ایمان مطابق دانست: «ایمان عبارت است از اعتقاد به قلب، اقرار به زبان و عمل به اعضا و ارکان» (آمدی، ۱۳۷۸، ص ۵۰۵). همچنین در جای دیگر حضرت علی (علیه السلام) چهار رکن را برای ایمان برشمردند: «الإيمان له أركان أربعة: التوكل على الله، وتفويض الأمر إلى الله، والرضا بقضاء الله، والتسليم لأمر الله عز وجل...». امیرالمؤمنین (علیه السلام) فرمود: ایمان چهار رکن دارد: توکل بر خدا، واگذاری کار به خدا، راضی بودن به قضای خدا و تسلیم بودن در برابر فرمان خداوند عز و جل «اصول کافی، ج ۲، ص ۴۷؛ محمدی ری شهری، ۱۳۸۱، ص ۶۱۰».

۲. ایمان و دین در تاریخ جهان

تبیین مفهوم و ماهیت ایمان، زمینه‌ساز بسیاری از مباحث فلسفی و کلامی شده و ذهن اندیشمندان مسلمان، مسیحی و یهودی بسیاری را به خود مشغول داشته است. به گفته ایزوتسو، اسلام‌شناس معروف ژاپنی، ایمان از لحاظ تاریخی، نخستین و مهم‌ترین مفهوم کلامی در اسلام بوده و در چند قرن نخستین فرهنگ اسلامی، چندین مسئله مهم پدید آورده است (ایزوتسو، ۱۳۸۷، ص ۹۰).

ادیان ماقبل تاریخ، مجموعه‌ای از مدارک و اکتشافات ثبت شده از اعمال، تفکرات و رویدادهای دینی بشر را از آغاز پیدایش انسانیان تا شروع عصر باستان، ارائه می‌دهد. دوره ماقبل تاریخ عاری از هرگونه اسناد و متون مکتوب است و آثار دینی به‌جامانده از آن همگی غیرمکتوب هستند. این آثار بر پایه نظریه‌ها و فرضیه‌هایی از منابع غیرمستقیم مثل یافته‌های پربحث و جدل

باستان‌شناسی استوار هستند. لذا تاریخ و رخدادشناسی ادیان به شکلی جدی از زمان اختراع خط یعنی حدود ۵۰۰۰ سال پیش در سرزمین‌های شرق نزدیک آغاز می‌گردد. خاور نزدیک یا شرق نزدیک به سرزمین‌هایی اطلاق می‌شود که در غرب آسیا مابین دریای مدیترانه و ایران واقع شده‌اند. این عبارت جغرافیایی بیشتر برای باستان‌شناسان و تاریخ‌دانان مصطلح است. نخستین بار در قرن نوزدهم در دانشگاهی در آلمان مبحث تاریخ ادیان تدریس گردید (ادیان پیشاتاریخ، ویکی‌پدیا).

تاریخ ادیان گذری از گذشته یک دین و واکاوی آن بر شرایط حال اجتماعی است. دین به‌عنوان یکی از مصادیق قدرتمند جامعه به‌طورکلی همه ابعاد زندگی بشری را تحت تأثیر قرار داده است. تولد، مرگ، ازدواج، کار و اخلاقیات یک تمدن یا یک قوم در کالبد دین آنها جای می‌گیرد. برای مطالعه هر پدیده‌ای بهتر است دین آن جامعه را نیز مدنظر داشت. شواهد و مدارک مبنی بر عقاید دینی به چند صد هزار سال پیش یعنی دوران انتهایی و میانه پارینه‌سنگی بازمی‌گردد. باستان‌شناسان بر این باورند هسته نخستین اعتقاد و تفکر دینی در گروه انسان سانان از آن هنگام تشکیل شد که انسان‌ها ۳۰۰۰۰۰ سال پیش مردگان خود را طبق رسوم و تفکراتشان خاک‌سپاری می‌کردند (همان).

به‌طورکلی در مورد پیدایش و تحول ادیان می‌توان به دو نظریه اشاره کرد. نظریه اول بر پایه نظریه تکامل اجتماعی است که اساس آن بر نظریات چارلز داروین^۱ استوار است. گروهی از جامعه‌شناسان و مردم‌شناسان می‌گویند که دین هم مانند اقسام موجودات یا سایر دانش‌ها و گروه‌های اجتماعی تدریجاً به وجود آمده، دچار تغییر و تحول شده و پایه‌های اجتماعات حرکت و توسعه یافته و سرانجام به شکل امروزی خود ظاهر گردیده است. براساس نظرات این گروه، در آغاز پیدایش آدمی، آنان فاقد دین بوده‌اند؛ به‌عبارت‌دیگر از دید آنان نخستین مرحله پیدایش انسان مرحله بی‌خدایی است. به مرور زمان گروه‌های اجتماعی بشری شکل گرفته و انسان‌ها وارد دوران دیگری می‌شوند که به لحاظ دینی دوران پرستش قوای طبیعت یا جانداران خاصی است که بشر به آنها جنبه تقدس داده است. در مرحله سوم بشر به‌سوی روح پرستی^۲ رفته و اعتقاد یافته که عناصر قدرتمند و قابل پرستش چهره مادی نداشته، بلکه در قالب ارواح وجود دارد. پس از این دوران انسان به دوران شرک و چند خدایی وارد می‌شود. پس از آن اعتقاد به

1. Charles Darwin

2. Animism

وجود خدای واحد و یگانه می‌یابد و ادیان توحیدی در جوامع بشری ظاهر می‌گردد. نظریه دوم منطبق بر آراء ادیان توحیدی است. پیروان این ادیان معتقدند که اساساً مبحث تکامل، نظریه صحیحی نیست. به این دلیل انسان اولیه یا حضرت آدم و حوا، از همان آغاز خلقت خدا را می‌شناخته و او را می‌پرستیدند. در این نظریه، دین امری ذاتی و فطری است؛ و پیدایش آن ربطی به تجربه و تحولات اجتماعی ندارد. خداوند تمام جهان و تمام موجودات را آفریده است. در ابتدا از هر موجودی یک جفت آفریده‌شده و آنان زاد و ولد کرده‌اند؛ و در طول تاریخ مدون بشری هیچ نشانه‌ای از تحول و تغییر انواع دیده نشده است (همان).

۳. ایمان و دین

در مورد ایمان و دین دو دیدگاه درون‌دینی و برون‌دینی وجود دارد. در تعریف درون‌دینی ایمان، اعتقاد و تصدیق قلبی به خدا، روز قیامت، کتب آسمانی، ملائکه، پیامبران، ائمه و به تعبیری امور غیب است. ایمان در تعریف برون‌دینی، باوری استوار و مستقل از خرد یا تجربه، به نوعی ایده است. معمولاً این ایده نوعی دین، و مجموعه‌ای از ایده‌های کلی و جزئی است (مثلاً عاشق خدا باش و به او متصل شو که او تنها دارایی ما است). ایمان هسته مرکزی یک دین و محوری است که همه آموزه‌های آن دین حول آن جمع می‌شود. این در حالی است که ایدئولوژی نقطه مقابل ایمان می‌تواند قلمداد شود. نگاه ایدئولوژیک، فارغ از ایمان، آموزه‌ها را به همه ساحت‌های زمینی زندگی انسانی پیوند می‌زند و می‌خواهد هر چیزی را به نحوی به دین مربوط کند. به خاطر همین، جنبش‌های ایدئولوژیک دینی، ممکن است برای دستیابی به اهداف خود، دست به کارهایی بزنند که با روح ایمان چندان سازگار نباشد. ایمان و تقوا و عمل صالح سه توشه مهم برای سفر آخرت هستند (ویکی‌پدیا، دانشنامه آزاد).

البته در اسلام برخی اعتقاد دارند که ممکن است فردی مسلمان باشد ولی مؤمن نباشد و برخی هم معتقدند که اساساً ایمان برای همه متدینین وجود دارد ولی درجاتی دارد و در همه یکسان نیست.

از منظر دین‌شناسی تاریخی این سؤالات مطرح می‌شود آیا میان ایمان و دین‌شناسی تاریخی رابطه‌ای هست؟ آیا بدون دین‌شناسی تاریخی می‌توان درباره ایمان سخن گفت؟ آیا برای تعیین معنای ایمان حتماً نیاز به دین‌شناسی تاریخی است؟ مجتهد شبستری پاسخ مثبت می‌دهد وی می‌گوید:

نکته اول این است که در ادیان وحیانی ابراهیمی (یهودیت، مسیحیت و اسلام)، محور الهیات، «ایمان» است نه «خداوند». تصور خداوند و توضیح و توصیف و جست‌وجوی او، در میان ادیان بزرگ دنیا مشترک است. در جست‌وجوی خداوند بودن و از خداوند سخن گفتن، مخصوص ادیان وحیانی نیست. آنچه مسئله محوری ادیان وحیانی را تشکیل می‌دهد، «ایمان» است. این موضوع محوری را در ادیان غیروحیانی نمی‌یابیم.

نکته دوم این است که منظور از ایمان در ادیان وحیانی، ایمان فطری یا طبیعی یا عقلی استدلالی به خداوند نیست؛ بلکه در این ادیان -آن‌طور که واقعیت ظهور و گسترش این ادیان نشان می‌دهد- ایمان یک واقعیت تاریخی است؛ به این معنا که بنیان‌گذاران این دین‌های سه‌گانه در تاریخ معینی از دوره‌های بشری با دعوی نبوت (به استثنای عیسی علیه‌السلام که مسیحیان او را فوق نبی می‌دانند) به‌گونه‌ای خاصی از تنظیم رابطه انسان و خدا، دعوت کرده‌اند. مسئله محوری این رابطه، شنیدن پیام و خطاب خداوند است. محوری‌ترین مسئله‌ای که علمای مسلمان را در برابر علمای دیگر ادیان در قرن سوم تا پنجم هجری (قرن اوج پیشرفت کلام اسلامی) قرار می‌داد، مسئله نبوت بود نه توحید. اختلاف مسلمانان و یهودیان و مسیحیان، در اصل عقیده به خداوند نبود، بلکه نزاع آنان بر سر این بود که آیا پیامبر اسلام □ که دعوی نبوت کرده، نبی بود یا خیر؟ این بدین معناست که لازم بود پیام خداوند ابلاغ و شنیده شود تا آنگاه بتوان از ایمان سخن گفت. این فرآیند، حادثه‌ای تاریخی بود؛ یعنی حادثه‌ای که در شرایط زمانی و مکانی معینی واقع شد.

امروز چرا ما در پی یافتن معنای ایمان نیستیم؟ حداقل در حوزه کلام کسی در جست‌وجوی این معنا نیست. در محفل‌های اخلاقی ممکن است معلمان اخلاق بحث ایمان و ایمان واقعی را مطرح کنند، اما این بحث در صحنه بحث‌های کلامی ما گم‌شده است؛ چراکه قرن‌ها این تصور بر ذهن ما حاکم بوده است که ایمان چیزی بیش از اعتقاد به خدا و نبوت نیست. ما به یاد نمی‌آوریم ایمان -که در شرایط تاریخی معینی حادث شده است- واقعه‌ای تاریخی بوده و مانند هر واقعه تاریخی دیگری، اگر بخواهیم آن را بشناسیم باید تلاشی دوباره آغاز کنیم. همه حادثه‌های تاریخی این‌گونه‌اند.

امروزه با مجموعه پدیده‌هایی، دورهم تنیده و شکل گرفته، به نام اسلام مواجه هستیم. این مجموعه شامل پدیده‌های تاریخی بسیاری است: متون دینی موجود بین مسلمانان، کلام اسلامی، عرفان اسلامی، شعائر، آداب و تجربه‌هایی که مسلمانان هزار و چهارصد سال با آنها زیسته‌اند. چنین مجموعه‌ای را اگر در عالم مسیحیت و یهودیت تصور کنیم، مجموعه معنایی دینی یهودیت و مسیحیت را تشکیل داده‌ایم؛ یعنی سیستمی که به شکل تاریخی پدید آمده است (مجتهد شبستری، ۱۳۸۱).

۴. ایمان در ادیان ابراهیمی

مفاهیم متعددی از ایمان در ادیان گوناگون عنوان شده که به جهت عدم مجال صرفاً به ذکر این مفاهیم در ادیان ابراهیمی یهود، مسیحیت و اسلام پرداخته می‌شود.

۴-۱. یهود

یهودیت،^۱ فلسفه و روش زندگی قوم یهود است. این آیین نخستین دین ابراهیمی و نیز به عقیده بسیاری، نخستین دین سازمان‌یافته یکتاپرست به‌شمار می‌رود. تورات کتاب مقدس یهودیت است. یهودیت شامل مجموعه گسترده‌ای از دیدگاه‌های مذهبی، تشریفات، شاخه‌ها و متون مذهبی است. امروزه اکثر یهودیان پیرو سه شاخه ارتدوکس، لیبرال و محافظه‌کار می‌باشند و اقلیتی هم پیرو بازسازی خواهی، قرائیم و یهودیت اوفانیستی هستند. از لحاظ دیدگاه‌های مذهبی این شاخه‌ها بسیار متفاوت‌اند. در حالی که یهودیان ارتدوکس باور به وحی تورات از طرف خدا، پیروی سخت از قوانین مذهبی و ظهور مسیحی موعود دارند، یهودیان لیبرال دارای باور به زندگی مدرن، استقلال شخصی و آزاداندیشی هستند. به باور یهودیان مذهبی، یهودیت، پیمان خدا با بنی‌اسرائیل است (فرانسیس ادوارد پیترز، یهودیت، مسیحیت و اسلام: اعمال روح). مهم‌ترین محور اندیشه‌ای که از دیدگاه تفکر انسان‌شناختی در دین یهود وجود داشته باشد و سپس آن را در سایر ادیان الهی نیز می‌یابیم، تصویر هبوط یعنی سقوط انسان از موقعیت استعلایی و بهستی خود به زندگی در رنج و سختی بر روی زمین است که در مفهوم «گناه نخستین» مستتر است. ایدئولوژی معادشناختی یهود که از این تصویر ریشه می‌گیرد بر باور به

1. Yahadut

یک خدای واحد، قهار و قدرتمند استوار است که با ابراهیم پیوند بسته و قانون (تورات) خود را به موسی سپرده و بر یک خط سیر ضروری در رفتار انسانی تأکید می‌کند که سرانجام به «نجات» به دست یک منجی در پایان عمر جهان خواهد انجامید. «سرنوشت بشری» در این مفهوم سرنوشتی مشترک است که آینده‌ای مشترک را نیز ایجاد می‌کند، هرچند این اشتراک همان‌گونه که خواهیم دید با مفهوم «برگزیدگی» قوم یهود ناخوانایی دارد (همان).

۲-۴. مسیحیت

مسیحیت یا ترسایی، آیینی یکتاپرستانه است که براساس زندگی و آموزه‌های عیسی استوار است. این دین با جمعیت تقریبی ۲/۵ میلیارد نفر، بیشترین پیرو را در سرتاسر جهان داراست. پیروان این دین بر این باورند که مسیح بر صلیب کشیده شد، سپس از مردگان برخاست و به آسمان عروج کرد و دوباره در پایان برای برقراری صلح جهانی به زمین بازخواهد گشت (هیئت تحریریه مؤسسه در راه حق، حقیقت مسیحیت).

مسیحیت اولیه به سه دوره عیسی و رسالت،^۱ پدران اولیه کلیسا^۲ و دفاعیات^۳ تقسیم می‌شود. این سه دوره را بازه زمانی ۴۰۰ ساله‌ای در برمی‌گیرند که از سال ۳۰ میلادی به‌عنوان شروع خدمت مسیح آغاز شده و در اواخر قرن ۴ میلادی به پایان می‌رسد. در قرن نخست مسیحی و در اولین دهه‌های پس از مسیح نزاع الهیاتی میان مسیحیان درگرفت (ویکی‌پدیا، مسیحیت). مکاتب و اندیشمندان مسیحی درباره حقیقت ایمان، برداشت‌های متفاوتی دارند. دیدگاه کاتولیک در قالب نظریه توماس آکویناس^۴ (۱۲۲۵-۱۲۷۴) مورد بررسی قرار می‌گیرد. عناصر اصلی نظریه او در تحلیل‌های جدید کاتولیکی اندیشمندانی همچون پاسکال^۵ و ویلیام جیمز^۶ مشاهده می‌شوند.

عناصر عمده نظریه آکویناس درباره ایمان شامل موارد زیر است:

الف. آکویناس دو پدیده «وحی» و «ایمان» را در ارتباط باهم مورد تحلیل قرار داده و می‌گوید: وحی عبارت است از مجموعه‌ای گزاره که به‌وسیله خداوند به رسول خود، القا شده

1. Jesus and Apostolic period
2. Apostolic Fathers period
3. Apology

4. Thomas Aquinas
5. Blaise Pascal
6. William James

است. این گزاره‌ها در کتاب گردآمده و مؤمنان کسانی هستند که به این گزاره‌ها باور دارند. ایمان ماهیتی معرفتی دارد و عبارت است از تصدیق گزاره‌های وحی شده و قبول قلبی آنها. مطابق این تعریف، تلقی آکویناس از وحی، گزاره‌ای است؛ یعنی خداوند در فرایند وحی، یک سلسله گزاره و قضایایی را به پیامبران نازل می‌نماید که اگر این عمل توسط خدا صورت نمی‌گرفت، عقل و توانایی آدمیان هیچ‌گاه به مضامین آن گزاره‌ها دست نمی‌یافتند. مطابق این تعریف از وحی، طبعاً ایمان هم متناسب با آن، شناخت آن مجموعه و تصدیق و باور قلبی آنها خواهد بود (جوادی، ۱۳۷۶، ص ۱۹-۲۰).

ب. ایمان نه در حد بالایی معرفت علمی است و نه در حد پایین رأی و گمان؛ زیرا معرفت در معرفت‌شناسی عبارت است از: باور صادق موجه؛ یعنی اعتقادی مطابق با واقع که شواهد و دلایل کافی بر صدق آن وجود دارد. به‌گونه‌ای که هرکسی از آن شواهد و مدارک آگاه شود، صدق قضیه موردنظر را بدون تردید می‌پذیرد؛ اما معرفتی که در ایمان وجود دارد، اگرچه دو شرط نخست را دارد اما صدق باورش دارای شواهد و دلایل کافی نیست. برای مثال، حضور خداوند آن قدر ملموس نیست که بتوان دلیلی قاطع بر علم به وجودش اقامه کرد؛ زیرا در برابر آن، شواهدی مانند شر وجود دارند که موجب سستی شواهد صدق گزاره مربوط به خدا و صفات او مانند خیر مطلق و قدرت مطلق می‌شوند. بدین روی، آکویناس معتقد است که در ساحت معرفتی، با وجود این شواهد ناقص، نباید اعتقاد و جزم به اوصاف کمال خداوند داشت و اگر هم اعتقادی حاصل شود، غیر معقول است (پیشین، ص ۸۵).

ج. اختلاف ایمان و وحی در ناحیه شواهد، سبب این اعتقاد آکویناس شد که علم چون دارای شواهد کافی است، به مشهودات تعلق می‌گیرد، اما ایمان به عالم غیب تعلق دارد؛ زیرا شواهد کافی ندارد. از این رو، شخص واحد نمی‌تواند به یک چیز هم عالم باشد و هم مؤمن؛ زیرا آن چیز یا شواهد کافی دارد و یا شواهد کافی ندارد؛ در صورت نخست، متعلق علم و در صورت دوم، متعلق ایمان است. اما یک قضیه نسبت به دو شخص می‌تواند متفاوت باشد؛ بدین صورت که نسبت به یک شخص متعلق ایمان و نسبت به شخص دیگری متعلق علم باشد؛ همانند قضیه «خدا وجود دارد» که برای فیلسوف متعلق علم و برای بسیاری از مردم متعلق ایمان است (پیشین، ص ۲۴).

د. ایمان دارای توجیه عقلانی است و راهی که برای جبران ضعف شواهد و توجیه ایمان در پیش می‌گیرد دخالت دادن عنصر اراده و خواست آدمی است. به اعتقاد او، در فرایند ایمان،

«عنصر اراده و خواست آدمی دخالت می‌کند و در اثر آن، عقل انسان چنان مؤکد و سخت به وجود خداوند و دیگر اصول دینی اعتقاد پیدا می‌کند که منجر به اطاعت محض او از خداوند می‌شود. ایمان کار عقل است و همان تصدیق به حقیقت الوهی، اما تصدیقی که ریشه در خواست آدمی دارد. پس خواست و اراده ماست که به کمک فقدان مدارک کافی آمده، نقص آنها را جبران می‌کند» (پیشین، ص ۲۳).

نکته‌ای که باید به آن اشاره شود این است که آکویناس در باب اراده ایمان، قائل به فیض الهی است؛ یعنی علت اینکه با وجود شواهد ناقص، عده‌ای تصمیم به ایمان می‌گیرند، آن است که لطف سابق خداوند شامل حال آنان شده و آن لطف، کمبود شواهد را جبران می‌کند (فعالی، ۱۳۷۸، ص ۸۷).

با توجه به دیدگاه آکویناس، دایرةالمعارف کاتولیک درباره وحی می‌نویسد: وحی را می‌توان به‌عنوان انتقال برخی حقایق از جانب خداوند به موجودات عاقل از طریق وسایلی که ورای جریان معمول طبیعت است، تعریف نمود مطابق این برداشت، ایمان نیز پذیرش بی‌چون و چرای آن حقایق و حیانی از جانب انسان است. از این‌رو، شورای واتیکان در سال ۱۸۷۰، ایمان را این‌گونه تعریف کرد: «یک کیفیت ماوراءالطبیعه که به‌واسطه آن، درحالی که لطف خداوند شامل حال ما گردیده و به مدد ما شتافته، باور کنیم که چیزهایی که خداوند وحی کرده، همه واقعی هستند» (هیگ، ۱۳۷۶، ص ۱۳۲).

نقشی که این دیدگاه به اراده در ایمان داده است، زمینه‌ای شد برای شماری از نظریه‌های جدید در باب ایمان که به نظریه‌های اراده‌گرایانه در باب ایمان مشهور شده‌اند؛ مانند نظریه‌های بلز پاسکال، ویلیام جیمز و برخی دیگر (پیشین، ص ۱۳۶-۱۴۴).

پس از دیدگاه کاتولیک در مورد ایمان، دیدگاه نظریه‌پردازان پروتستان نیز بررسی می‌شود. هارتین لوتر،^۱ بنیان‌گذار اصلاح کلیسا، «ایمان» را همان اعتماد به خدا می‌داند. ایمان یعنی اعتماد همه‌جانبه به فیض الهی و عشق و محبت آشکار به عیسی مسیح (دایرةالمعارف فلسفه، ص ۱۶۶). به اعتقاد وی، باور دو کاربرد دارد: یکی به معنای «باور به یک گزاره» و دیگری به معنای باور به کسی. این دیدگاه برخلاف آکویناس است که معتقد بود روح ایمان باور به کسی است، نه باور به یک گزاره. اختلاف لوتر با شورای واتیکان نیز در همین نکته است که آنها

1. Martin Luther

باورهای گزاره‌ای را مقدم می‌دانند، اگرچه تصریح می‌کنند که این باورهای گزاره‌ای باید براساس باور به خدا فراهم آیند؛ اما لوتر گوهر ایمان را باور به خدا می‌گیرد و باور به گزاره‌های وحیانی را در مرتبه بعد قراردادده و آنها را برای گوهر ایمان لازم نمی‌شمارد (جوادی، ۱۳۷۶، ص ۲۸).

ریچارد سویین برن،^۱ تفسیری از کلام لوتر ارائه می‌دهد که مطابق آن، نظریه لوتر بر همان نظریه آکویناس استوار می‌گردد؛ بدین معنا که سویین برن «اعتماد» را به معنای «علم به خیرخواهی خداوند» معنا کرده است؛ علمی که شواهدی برخلاف آن در طبیعت یافت می‌شوند. با این همه براساس خواست و اراده خود به خدا ایمان آورده، به او اعتماد می‌کنیم (ریچارد سویین برن، ۲۰۰۵، ص ۱۱۰).

اما جان هیک، در تفسیر کلام لوتر می‌نویسد: مارتین لوتر نقطه شروع ایمان را پاسخ به پرسش از وجود خدا ندانسته و مفهوم اعتماد لوتر به معنایی که سویین برن گفته نیست. از نگاه لوتر وجود خدا آنقدر روشن است که نیازی به استدلال و برهان بر وجودش نیست. ایمان از نگاه او، دانستن وجود خدا نیست، بلکه دل سپردن و اعتماد به خدای آشکار است. مطابق این تفسیر از کلام لوتر، نظریه او از مجموعه نظریه‌های گزاره‌ای در باب ایمان خارج می‌شود و در مقابل آنها قرار می‌گیرد (جوادی، ۱۳۷۶، ص ۲۸).

۳-۴. اسلام

متکلمان اسلامی درباره حقیقت ایمان، نظریه‌های گوناگونی ارائه داده‌اند که در زیر می‌آید:

۱. نظریه معرفت‌گرایانه: جهم بن صفوان و پیروانش معتقدند که حقیقت ایمان همان «معرفت عقلی» است. تفتازانی به اشتباه، نظریه «یکسانی علم و ایمان» را به همه متکلمان شیعه نسبت داده است (تفتازانی، ۱۴۰۹، ص ۷۶).

۲. نظریه لفظ‌گرایانه: کرامیه (پیروان محمد بن کرام سجستانی)، گوهر اصلی ایمان را اقرار زبانی می‌دانند. از این رو، اگر کسی در باطن خود کافر باشد، اما در ظاهر و به زبان، به ایمان اعتراف نماید، مؤمن واقعی است، اگرچه او به سبب کفر باطنی استحقاق خلود در دوزخ داشته باشد. از سوی دیگر، اگر کسی، به ظاهر اظهار کفر نماید، اما در دل مؤمن باشد، او را مؤمن

1. Richard Swinburne